

ЗАСАДИ ГУМАНІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

На підставі сучасного розуміння кримінально-правової політики та кримінальної відповідальності проаналізовано три напрямки гуманізації кримінальної відповідальності, які відносяться як до сфери сущого, так і до сфери потенційного. Зроблено висновок, що сучасна кримінально-правова політика вказує на безальтернативність принципу гуманізації кримінальної відповідальності. Серед дискусійних напрямків гуманізації кримінальної відповідальності виділено її спеціалізацію; оптимізацію використання заохочувальної складової кримінальної відповідальності; необхідність корегування змісту окремих форм реалізації кримінальної відповідальності, серед яких нагальних змін гуманістичного характеру вимагає судимість.

Ключові слова: кримінально-правовий захід, кримінальна відповідальність, гуманізація кримінальної відповідальності, спеціалізація, заохочення, судимість.

On the basis of modern understanding of criminal law and criminal responsibility, three directions of humanization of criminal responsibility are analyzed, which concern both the sphere of real and the sphere of potential. It is concluded that modern criminal law indicates that there is no alternative of the principle of humanization of criminal responsibility. Among the deliberative directions of humanization of criminal responsibility there are the following facts highlighted: its specialization; optimization of the use of the incentive component of criminal responsibility; the necessity to adjust the content of some forms of criminal liability, among which conviction requires the urgent changes of humanistic nature.

Key words: penal measures, criminal liability, humanization of criminal liability, specialization, promotion, criminal record.

На основе современного понимания уголовно-правовой политики и уголовной ответственности проанализировано три направления гуманизации уголовной ответственности, которые относятся как к сфере сущего, так и к сфере потенциального. Сделано вывод, что современная уголовно-правовая политики указывает на безальтернативность принципа гуманизации уголовной ответственности. Среди дискуссионных направлений гуманизации уголовной ответственности выделено ее специализацию; оптимизацию использования поощрительной составляющей уголовной ответственности; необходимость корректировки содержания отдельных форм реализации

уголовной ответственности, среди которых существенных изменений гуманистического характера требует судимость.

Ключевые слова: уголовно-правовая мера, уголовная ответственность, гуманизация уголовной ответственности, специализация, поощрение, судимость.

Сучасні показники стану злочинності стали передумовою до поновлення дискусії щодо визнання загалом та доцільності використання зокрема такого принципу кримінального права як гуманізація кримінальної відповідальності, який сприймається в якості основної засади кримінального права при формуванні положень кримінального закону та регулюванні суспільних відносини в процесі його застосування. У цілому зміст принципу гуманізму кримінальної відповідальності не тільки встановлює, що застосування кримінальної відповідальності у різних формах кримінально-правових заходів не може мати на меті завдання особі фізичних страждань або приниження людської гідності, але й виключає надмірний примусовий вплив на осіб, які визнані винними у вчиненні кримінального правопорушення. Відповідно, вирішення питання щодо актуальності використання принципу гуманізації кримінальної відповідальності відповідно до сучасного стану злочинності знаходиться в прямому зв'язку з інтенсивністю кримінально-правового впливу, напрямки гуманізації якого визначаються з урахуванням діючих положень кримінального закону (*de lege lata*) та положень, які здатні в майбутньому (*de lege ferenda*) позитивно вплинути на результативність протидії злочинності.

Проблемам формування кримінальної політики сучасної української держави загалом та її положень щодо застосування кримінальної відповідальності зокрема приділили увагу такі українські дослідники як В. І. Борисов, В. О. Глушков, В. В. Голіна, В. К. Грищук, О. М. Костенко, І. П. Лановенко, Н. А. Мирошниченко, А. А. Музика, В. О. Навроцький, В. І. Осадчий, М. І. Панов, В. В. Сташис, Є. Л. Стрельцов, В. Я. Тацій, В. О. Туляков, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк та багато інших. Однак,

враховуючи той факт, що, по-перше, сама політика у сфері протидії злочинності та її складова, яка пов'язана з положеннями кримінального права є і залишається достатньо мінливою, по-друге, кримінальна відповідальність, яка є правовим наслідком вчинення кримінального правопорушення, завжди була і залишається особливим об'єктом дослідження в умовах розбудови соціальної держави, яка повинна забезпечувати недоторканність прав і свобод людини і громадянина, по-третє, відсутність одностайності щодо актуальності такого напрямку кримінально-правової політики, який орієнтується на гуманізацію кримінально-правового впливу взагалі та кримінальної відповідальності зокрема, існує необхідність наукового осмислення шляхів реалізації ідей кримінально-правової політики щодо забезпечення гуманного ставлення до особи, яка притягується до кримінальної відповідальності.

Виконуючи поставлене перед дослідженням завдання, доцільно, в першу чергу, визначитися стовно категорій та понять, на яких будується науковий аналіз, оскільки, як справедливо зазначають сучасні дослідники кримінально-правової доктрини та положень кримінального закону [5, с. 321–322], відсутність однакового розуміння та демократизація мови закону не тільки породжують безпредметні наукові дискусії, але й створюють умови для багатоваріантних практик застосування кримінального закону, що є неприпустимим.

Ми підтримуємо позицію тих науковців, які пропонують під кримінально-правовою політикою розуміти таку діяльність державних та недержавних (громадських) органів і організацій, яка спрямована на формування основних завдань, принципів, напрямків і цілей кримінально-правової діяльності щодо подолання злочинності, яка виражається в нормах кримінального права, практиці їх застосування, актах тлумачення кримінально-правових норм [1, с. 24–43]. Таким чином, кримінально-правова політика, як складова політики держави, спрямованої на протидію злочинності та різноманітним формам її прояву, полягає у виробленні

стратегії, загальних засад (принципів), головних завдань, заходів, форм і способів впливу на злочинність. Цей різновид політики, в більшій мірі ніж інші, повинен базуватися на конституційних та поточних законах, не порушувати права та свободи громадянина, соціальних верств населення і громадянського суспільства в цілому та взагалі базуватися на поважному ставленні до прав і свобод людини. Такий висновок обґрунтовується тим положенням, що саме кримінальний закон передбачає найбільш суворі заходи впливу на осіб, які вчинили суспільно-небезпечне діяння, крім того, ніякий вид юридичної відповідальності не характеризується таким обмеженням прав і свобод людини, суворість якого дозволяє робити висновок про кару правопорушника. Вчення про кримінальну відповідальність та форм її реалізації формує окремий напрямок кримінально-правової політики сучасної соціальної держави, яке охоплює сферу суцього (*de lege lata*) та сферу потенційного (*de lege ferenda*), кожна з яких потребує наукового осмислення.

Серед всього різноманіття поглядів на поняття кримінальної відповідальності найбільш науково обґрунтованим та таким, що відповідає вимогам сьогодення, слід визнати наступну дефініцію: кримінальна відповідальність – це сукупність кримінально-правових заходів примусового та заохочувального впливу, які застосовуються на підставі закону державою з метою забезпечення виконання особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, обов'язку перетерпіти передбачені законом обмеження прав і свобод [2, с. 54]. При такому розумінні кримінальної відповідальності базовою ознакою останньої слід вважати архітекtonіку відповідальності за вчинення кримінального правопорушення, яка складається із системи (взаємопов'язаної сукупності) кримінально-правових заходів. Відповідно, кримінально-правовий захід виступає базовою структурною ланкою, субстратом кримінальної відповідальності. У свою чергу кримінально-правовий захід – це система прийомів і способів здійснення примусового та реабілітаційно-заохочувального впливу держави на кримінальні практики

(кримінальні правопорушення, об'єктивно протиправні діяння, зловживання правом та інші), правомірну поведінку, які застосовуються на підставі закону, детермінованого культурним середовищем, що склалося в конкретно-історичних умовах розвитку суспільства [3, с. 26]. Відповідно, будь-який кримінально-правовий захід уособлює збалансування закладеного в ньому примусового та заохочувального потенціалу шляхом поєднання прийомів і способів здійснення кримінально-правового впливу. Домінування того або іншого способу правового впливу (примус або заохочення) створює підстави для виділення в межах кримінальної відповідальності примусових (покарання, судимість) або заохочувальних (звільнення від призначення покарання, звільнення від відбування покарання) кримінально-правових заходів.

З урахуванням означеного, слід звернутися до вирішення основного завдання дослідження, тобто до аналізу основних проблемних напрямків гуманізації кримінальної відповідальності в умовах розвитку новаторських ідей сучасної кримінально-правової політики України, спрямованої на відхід від радянських поглядів на кримінальну відповідальність та подолання класових засад боротьби зі злочинністю, які були закладені на нормативному рівні попередньої редакції кримінального закону України. При цьому слід зазначити, що проблемність вказаних аспектів кримінальної відповідальності є такою в силу неоднозначності сприйняття їх в контексті сучасного протистояння поширення злочинності в різних формах її існування.

Першою з найбільш проблемних тенденцій кримінальної відповідальності, яка знаходиться на межі криміналізації і пеналізації, є подальше поглиблення спеціалізації кримінальної відповідальності. На наш погляд, законодавча спеціалізація суб'єкта злочину, як напрямок розвитку кримінального права в цілому, має відповідні соціально-правові передумови і детермінується цілою низкою факторів. Уявляється, що сучасний процес криміналізації, який охоплює широкий спектр діяльності щодо виявлення ознак і властивостей діянь, що представляють суспільну небезпеку такого

рівня, при якому виникає потреба віднесення цих діянь до категорії злочинів та безпосереднього оформлення даного висновку через формування кримінально-правових норм, в яких ознаки цих діянь формалізовані до рівня юридичних ознак. Цей процес, його зміст та послідовність визначаються сукупністю факторів, серед яких превалюють обґрунтування ідеологічного, політичного, соціологічного, психологічного характеру. Однак, кожна поведінка, в тому числі і злочинна, пов'язується з певним носієм, що і вимагає в процесі криміналізації врахування специфічних рис та особливостей самого «джерела» соціально значущої і негативно оцінюваної поведінки суб'єкта. Вважаємо за необхідне підкреслити, що визначений підхід до процесу криміналізації є ідеологічно витриманим і безальтернативним в умовах домінування концепції соціальної держави, стрижневим елементом якої виступає людина, що, в свою чергу, орієнтує державу на захист прав і законних інтересів конкретного учасника соціальних відносин (саме на цю ознаку соціальної держави більше уваги звертають представники правової науки), та персоніфікований характер відповідальності тих, хто вчинив суспільно-небезпечне діяння. В той же час, орієнтованість на детальний захист різних сторін життєдіяльності суб'єкта, за умов укріплення охоронної функції, направленої на захист колективних, групових, державних інтересів, свідчить про розширення сфери кримінально-правового регулювання, що не могло не викликати збільшення кількості складів злочинів зі спеціальним суб'єктом, питома вага яких перевищує 60% від загальної кількості складів злочинів.

Особливої уваги вимагає значення спеціального суб'єкта злочину при здійсненні кримінально-правової діяльності, оскільки остання виступає формою реалізації кримінально-правової політики. Не заглиблюючись у детальний аналіз значення спеціального суб'єкта злочину в кримінально-правовій науці, можна визначити декілька аспектів, якими визначається їх функціональна необхідність і значущість. По-перше, за умови опису в диспозиціях статей Особливої частини Кримінального кодексу України ознак

спеціального суб'єкта злочину, при здійсненні кваліфікації конкретного діяння їх встановлення є обов'язковою умовою притягнення особи до кримінальної відповідальності за конкретною статтею кримінального закону. По-друге, правозастосовного значення набувають особливості спеціальних суб'єктів злочинів тільки тоді, коли їх ознаки є умовою для призначення того або іншого виду покарання або враховуються судом при призначенні покарання як обставини, що характеризують особу злочинця.

У кримінально-правовій науці висловлювався погляд, який умовно можна назвати «теорією автономності». Сутність цієї теорії полягає в уявленні про суб'єкта злочину і кримінальну відповідальність виключно як автономні, незалежні один від одного явища кримінального права, які характеризуються власними рівнями самостійності та ізолюваності. Автономність суб'єкта злочину, з позиції adeptів даної точки зору, виражається в тому, що особа, яка вчинила злочин, виступає в якості джерела протиправної поведінки, незалежно від того, чи буде ця особа в подальшому притягнута до кримінальної відповідальності чи ні. Таким чином, суб'єкт злочину розглядається як ізолювана одиниця кримінально-правового регулювання, відокремлена від кримінально-правових наслідків, і тому може розглядатися у зв'язку тільки з власною поведінкою, але не з її правовими наслідками. Автономність кримінальної відповідальності обґрунтовується аналогічними аргументами і зводиться до абстрагування правових наслідків від їх суб'єктного носія. Кінцевий висновок представників даної теорії очевидний: ні суб'єкт злочину, ні кримінальна відповідальність не можуть розглядатися в якості пов'язаних елементів і не залежать одна від одної, а являють собою об'єктивно існуючі реалії.

Не зосереджуючись на недостатній аргументованості даної концепції, яка вочевидь вступає у протиріччя з фундаментальними положеннями кримінального права, одне з яких, наприклад, підтверджує життєвість схеми «суб'єкт злочину – вина – кримінальна відповідальність», необхідно підкреслити, що і відповідальність, і суб'єкт злочину є взаємопов'язаними

елементами кримінально-правової дійсності. На наш погляд, одним із напрямків сучасної кримінально-правової політики є більш широке використання фундаментальних принципів, які визначають сферу пеналізації – індивідуалізація кримінальної відповідальності і економія кримінально-правових репресій. Якщо другий принцип реалізується через більш широке застосування покарань, які мають альтернативний по відношенню до позбавлення волі характер, в тому числі і тих видів, які можуть застосовуватися виключно до осіб, яким притаманні спеціальні ознаки, то перший містить вимогу, направлену на жорстке законодавче закріплення не тільки об'єктивних ознак складу злочину, але й ознак, які характеризують суб'єкт злочину.

Таким чином, ознаки спеціального суб'єкта злочину виступають критерієм чітко визначеного притягнення до кримінальної відповідальності, є свого роду умовою «крапкового» застосування кримінальної відповідальності, що і знаходить подальшу реалізацію в індивідуалізації покарання. Подальша спеціалізація кримінальної відповідальності, в тому числі і через нормативне закріплення спеціальних ознак суб'єкта злочину, являє собою самостійний спосіб гуманізації кримінальної відповідальності. Таким чином, слід наголосити, що розширення переліку спеціальних суб'єктів злочину тягне за собою обмеження кола осіб, які притягуються до кримінальної відповідальності, що в повному обсязі відповідає умовам гуманізації.

Ще одним напрямком гуманізації кримінальної відповідальності є активне використання закладеного в даному виді юридичної відповідальності заохочувального потенціалу, що реалізується через інститути звільнення від кримінальної відповідальності, від покарання та його відбування [6].

Особливе місце в системі заходів (форм) реалізації кримінальної відповідальності займають заохочувальні заходи (форми), особливість яких полягає в тому, що серед способів впливу, які використовуються при застосуванні заходу даного виду, домінуючим є заохочення, а примус, хоча і

має місце, однак має другорядний характер. Заохочувальним заходам притаманні наступні ознаки. По-перше, заохочувальні заходи (форми) кримінальної відповідальності за своєю галузевою належністю є виключно кримінально-правовими. По-друге, заохочувальні заходи по відношенню до примусових заходів є вторинними, оскільки вони застосовуються не тільки після вчинення злочину (кримінального проступку), але й після застосування примусових заходів (форм) кримінальної відповідальності. По-третє, безпосередніми умовами застосування заохочувальних кримінально-правових заходів виступає система нормативних вимог, які умовно можна поділити на два види: умови об'єктивного характеру, до яких відноситься вчинення злочинного діяння певного виду або ступеня тяжкості, певні юридично значимі властивості особи, яка вчинила злочинне діяння та суб'єктивного характеру, які у свою чергу поділяються на активні соціально-позитивні постзлочинні дії, до яких, наприклад, може відноситися відшкодування шкоди, визнання своєї вини та інші, та пасивна правомірна поведінка особи, а саме: не вчиняти злочинного діяння повторно, не ухилятися від позитивного впливу громадськості та інші. По-четверте, основною метою застосування заохочувальних кримінально-правових заходів є спонукання особи, яка вчинила злочин (кримінальний проступок) до соціально-позитивної або нейтральної поведінки шляхом пом'якшення або відмови від застосування примусових заходів (форм) кримінальної відповідальності. Вказані ознаки і визначають загальну мету застосування реабілітаційно-заохочувальних заходів кримінальної відповідальності, яка має певні особливості прояву при використанні різних видів заходів даної групи [4, с. 107].

Таким чином, можна зробити висновок, що заохочувальні заходи (форми) кримінальної відповідальності являють собою систему прийомів і способів впливу на поведінку особи, яка визнана винною у вчиненні злочину (кримінального проступку), з метою спонукання такої особи до соціально-позитивної поведінки шляхом пом'якшення або відмови від подальшого

застосування примусових заходів (форм) кримінальної відповідальності.

Щодо напрямків гуманізації кримінальної відповідальності *de lege ferenda*, то найперспективнішим з них слід вважати оптимізацію змістовних характеристик основних форм кримінальної відповідальності. На наш погляд, доцільно відмовитися від нормативного закріплення загальноправових наслідків судимості, оскільки особа, яка відбувала покарання, перетерпіла певні обмеження своїх прав і свобод, які передбачені кримінальним законом і будь-які інші обмеження мають додатковий характер і їх наявність порушує стан соціальної справедливості, який відновлюється після вчинення злочину застосуванням кримінальної відповідальності. Натомість, враховуючи велику кількість повторно вчинюваних злочинів в картині сучасної злочинності, видається можливим залишити в якості якісної ознаки судимості виключно кримінально-правові наслідки, які мають сенс тільки при вчиненні особою злочину протягом певного часу після засудження за попередню злочинну діяльність.

Таким чином, сучасна кримінально-правова політика вказує на безальтернативність принципу гуманізації кримінальної відповідальності, який поряд з невідворотністю останньої здатен забезпечити ефективність протидії злочинності у різних формах її існування. Серед дискусійних напрямків гуманізації кримінальної відповідальності, які потребують свого подальшого дослідження, однак стосовно гуманістичної природи яких сумніви відсутні, слід виділити спеціалізацію кримінальної відповідальності через нормативне закріплення ознак спеціального суб'єкта злочину, оптимізацію використання заохочувальної складової кримінальної відповідальності та змісту окремих форм реалізації кримінальної відповідальності, серед яких нагальних змін гуманістичного характеру вимагає судимість.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисов В. І., Фріс П. Л. Поняття кримінально-правової політики / Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми : монографія /

за заг.ред. професора П. Л. Фріса та професора В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. 419 с.

2. Козаченко О. В. Архітектоніка кримінально-правового впливу: кримінальна відповідальність та стадії її реалізації. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2017. Вип. 2(9). С. 42–62.

3. Козаченко О. В. Архітектоніка кримінально-правового впливу: поняття, властивості та система кримінально-правових заходів. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2017. Вип. 1(8). С. 22–40.

4. Кримінальна відповідальність та форма її реалізації: підручник / О. В. Козаченко, О. М. Мусиченко, О. М. Сидоренко та інші ; за ред. професора Козаченка О. В. Миколаїв: Іліон, 2015. 142 с.

5. Мусиченко О. М. Зрозумілість кримінального закону як один з факторів забезпечення ефективності кримінально-правового впливу. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані: монографія* / за ред. професорів О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. С. 320–344.

6. Хряпінський П. Кримінально-правові заходи заохочення у публічному праві України. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані : монографія* / за ред. професорів О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова. Миколаїв : Іліон, 2016. С. 87–108.